

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СВОБОДИ У ЦИВІЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2019.19.1>

Крупчан О. Д.,

доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України, директор НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Кочин В. В.,

кандидат юридичних наук, завідувач відділу методології приватноправових досліджень НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Статтю присвячено методологічним засадам свободи у цивілістичних дослідженнях. Розглянуто можливість застосування юридичного лібертаризму як підходу до праворозуміння, що ґрунтується на власній позиції автора, поєднуючи позитивізм та юснатуралізм. Встановлено, що здійснення досліджень через призму світоглядного підходу забезпечує можливість особистого відчуття свободи, оцінки суспільної моралі та ідей фундаментальної рівності осіб у суспільстві. Окрім належного розуміння сутності приватного права, його предмета та методології досліджень, що обирається дослідником самостійно, запропоновано звертатися не лише до існуючого узагальненого знання та цінностей, а також формувати власні переконання та ідеали, що ґрунтуються на засадах наукової істини.

Ключові слова: юридичний лібертаризм, методологія приватноправових досліджень, свобода наукової діяльності, праворозуміння, позитивізм, юснатуралізм.

Тематика цивілістичних досліджень на сьогодні є доволі строкатою, зважаючи на предмет приватного права, що охоплює велику кількість інститутів: право власності, зобов'язальне право, корпоративне право, сімейне право тощо. Разом з тим спостерігається певна тенденція до зниження рівня теоретичної складової підготовки наукових робіт, особливо дисертаційних досліджень, та формальне до них ставлення у зв'язку з відсутністю належної методологічної спрямованості [8, с. 15]. Попри дійсні суспільні відносини, які вимагають дослідження, передумовою наукового пошуку є особистий інтерес науковця. Так, право вченого обирати види, напрями і засоби наукової і науково-технічної діяльності відповідно до власних інтересів, творчих можливостей та загальнолюдських цінностей передбачено Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (п. 1 ч. 2 ст. 5).

Як результат, вчений обмежений власними інтересами, творчими можливостями та загальнолюдськими цінностями. Однак виникає запитання щодо достатності цього для здійснення якісного наукового дослідження, результатом якого має стати нове наукове знання.

Етичним кодексом ученого України (затвердженого загальними зборами НАН України 15.04.2009, постанова № 2) свобода в науці розглядається не лише як свобода вибору наукових напрямів дослідження, концепцій, гіпотез, парадигм, проблем та методів вирішення, а також як свобода думки та слова, що ґрунтується на високому професіоналізмі (п. 1.8 Кодексу). Отже, маємо на меті визначити особливості світоглядного елемента методології наукових досліджень, зокрема цивілістичних, адже відсутність єдиного визнаного або визначеного підходу породжує певний плюралізм наукового пошуку, що деякою мірою може наштовхнути вченого на хибні висновки.

Дослідивши численні наукові дослідження за останній період у сфері приватного права, Р. Б. Шишка виділяє цілу низку проблем, які назріли у цивілістиці, зокрема: 1) стрімке зростання кількості дисертаційних досліджень та спеціалізованих вчених рад; 2) відсутність якісного наукового керівництва (консультування); 3) зловживання обраними методами; 4) ігнорування особливостей процесуального права та міжнародного приватного права; 5) ігнорування новітніх методів дослідження; 6) хибне співвідношення методів та завдань дослідження; 7) ігнорування порівняльно-правового методу в умовах євроінтеграції; 8) підміна завдань методами дослідження; 9) відсутність пізнання методології; 10) формалізм підготовки [13, с. 40–41].

Висловлена позиція притаманна не лише цивілістиці чи правовій науці загалом, йдеться про загальну тенденцію нехтування методології як основи будь-якого наукового дослідження. Крім того, за відсутністю необхідного рівня об'єктивності в гуманітарних науках (на відміну від точних наук, де результат може бути перевірений шляхом використання тих же методів і засобів пізнання) деякі виконавці наукових досліджень стають на шлях софістики. Історики, до прикладу, звертають увагу на виникнення в Україні нової «філософії», що має замінити традиційно вживаний в недалекому минулому марксизм та історичний матеріалізм, забуваючи, що філософія – не наука, а спосіб конструювання світогляду. Як результат, набуває поширення постмодернізм II як прояв інтелектуальної нефаховості, що здобув прихильність дилетантів, які нехтують стандартами написання наукових праць [4, с. 23–24].

В юридичній літературі наголошувалося, що у радянській та пострадянській юридичній науці методологічне багатство використовувалося лише в окремих випадках та лише з обмеженими (часом випадково обраними) пізнавальними засобами [7, с. 63]. До позитиву все ж можна віднести той факт, що, незважаючи на «важку» історичну долю приватних відносин, у останні 100 років загальною

тенденцією у цивілістиці стали зусилля створення провідного фундаментального цивільного права, побудованого на приватноправових засадах, яке ґрунтується на збережених традиціях, відновлених після «революційного права» [1, с. 241]. Така обставина певною мірою спрямовує сучасні наукові дослідження у цій науці.

Втім цей підхід до правових досліджень спровокований не лише розширенням (а часом зловживанням) свободи наукових досліджень, метою яких не так часто стає нове знання. Загальною позитивною тенденцією до різноплановості підходів є юридичний лібертаризм – праворозуміння, що відповідає власній позиції автора та має синтезувати позитивістське праворозуміння та юснатуралізм [9, с. 40].

Привабливість юридичного лібертаризму у цивілістичних дослідженнях спричинена тим, що ця течія визначає право як необхідну форму свободи, і в такій якості пояснює його як специфічний, а не універсальний регулятор [5, с. 17]. До недоліків цієї концепції, особливо з точки зору справедливості, відносять її розходження з моральною ідеєю фундаментальної рівності людських індивідів як членів єдиної спільноти, з імперативом гуманності та іншими аксіомами моралі; крім того, соціально-економічний лібертаризм виглядає як відображення егоїзму власника [6, с. 109–110].

Проте, у будь-якому разі, такий підхід до правових досліджень не повинен виходити за межі наукового пізнання. Так, наукове пізнання, як відносно самостійна, цілеспрямована пізнавальна діяльність, складається з визначених компонентів: 1) суб'єкта пізнання, тобто особистості чи групи людей, що мають певний рівень знань, навичок, світоглядних і методологічних настанов з приводу своєї діяльності; 2) об'єкта пізнання, тобто фрагмента об'єктивного світу, на який спрямовані думка і дії суб'єкта пізнання; 3) предмета пізнання, тобто конкретних аспектів пізнання, що детермінуються об'єктом пізнання і визначаються у певних логічних формах 4) особливих методів та засобів пізнання; 5) певних форм пізнання і мовних засобів; 6) результатів пізнання (закони, теорії, наукові гіпотези); 7) цілей пізнання, спрямованих на досягнення систематизованого знання, здатного пояснити невідомі науці факти [11, с. 281–282].

Насамперед звернемо увагу на результати та цілі пізнання, особливо щодо дисертаційних досліджень на здобуття ступеня доктора філософії (кандидата наук) та доктора наук, оскільки законодавством передбачені відповідні формальні вимоги до результатів. Так, Закон України «Про вищу освіту» передбачає, що ступінь доктора філософії присуджується в результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації (абз. 1 ч. 6 ст. 5), натомість ступінь доктора наук передбачає набуття найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, які забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми (абз. 1 ч. 7 ст. 5).

Поки що відсутній порядок присудження наукового ступеня доктора філософії, а також відповідні вимоги до дисертації, що мають відповідати новій редакції Закону України «Про вищу освіту». Чинним Порядком присудження наукових ступенів (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567) передбачено, що дисертація на здобуття наукового ступеня є кваліфікаційною науковою працею, виконаною особисто здобувачем у вигляді спеціально підготовленого рукопису або опублікованої монографії. Підготовлена до захисту дисертація повинна містити висунуті здобувачем науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення, а також характеризуватися єдністю змісту і свідчити про особистий внесок здобувача в науку (п. 9 Порядку). Таким чином, вимога до результатів досліджень з точки зору пізнання фактично є лише свідченням особистого внеску в науку, вимоги до якого, на наше переконання, може висувати лише авторитетна наукова спільнота.

Таким чином, звернемося до суб'єктів пізнання, зокрема як до автора, так і до вчених, які сприймають наукове знання. Головним чином йдеться про дослідницький підхід у юриспруденції, аспектами якого пропонується розглядати: концептуальний, тактичний і методологічний, тобто у широкому розумінні він є комплексом концептуальних, тактичних та методологічних аспектів пізнання явищ, фактів, а у вузькому – будь-яким з названих аспектів [3, с. 4]. Разом з тим констатується, що якість дослідницького підходу полягає у тому, чи сприяє він чи ні, а якщо сприяє, то якою мірою, вирішенню поставленої проблеми, внаслідок чого він може бути оцінений як адекватний чи неадекватний, неадекватний частково чи хибний [3, с. 13].

Правильність підходу у тому числі залежить від особистості дослідника. Так, законодавець здійснює ідентифікацію права, оцінює його можливі успіхи та провали, орієнтуючись на кінцевий результат – нормативно-правовий акт; суддя, натомість, спрямовує свої дослідження переважно на вирішення спору шляхом логічних операцій та правової доцільності, практикуючий юрист – здійснює «пошук» правової позиції на користь клієнта, викладач та здобувач освіти перебуває на межі отримання вже існуючих знань та проведення правового дослідження, залежно від рівня (ступеня) освіти. Така різниця спричинена відповідним рівнем правосвідомості, деонтологічними особливостями, а також так званою професійною деформацією та місцем особи у суспільстві.

Вибір підходів, методів, а також методології загалом, хоч і визначається ступенем установлених у науці засад, однак не позбавлений впливу правової школи, в межі якого здійснюється дослідження, особливо коли наукова спільнота здатна правильно скорегувати суб'єктивні підходи дослідника. Такий підхід закладається у свободі волі, як філософській категорії, оскільки вона є властивістю особи виступати у якості першопричини, що аутодетермінує свої соціальні дії, у тому числі дозволяючи соціальному оточенню оцінювати ці дії, тобто здатність нести відповідальність [2, с. 295].

З огляду на ці суб'єктивні фактори розуміння правової дійсності акцентується увага на одному з її аспектів, яким є: 1) правовий позитивізм як зовнішня сторона правової реальності, сукупність норм, що забезпечуються державним примусом; 2) правовий об'єктивізм, що ґрунтується на соціальній обумовленості права, його укорінення у житті; 3) правовий суб'єктивізм або класичне розуміння права, що ґрунтується на ідейно-моральній стороні права, на ідеї права, що розгортається у свідомості суб'єкта; 4) правова інтерсуб'єктивність або неklasична концепція природного права, що спирається на взаємодію суб'єктів права, їх комунікації та інтерпретації [9, с. 42].

Таким чином, дослідник має розуміти цивільне (приватне) право не лише як систему цивільного законодавства, що забезпечує механізм дійсних соціальних зв'язків, які ґрунтуються на засадах автономії волі, рівності та самостійності. Далі має вибудовуватися розуміння приватного права, його історичні витоки та значення. Прикладом цього є погляди С. Л. Франка, котрий вибудовував систему права як систему майнових відносин, як загалом структуру громадянського (цивільного) суспільства. Останнє є системою вільної взаємодії та узгодження приватної волі осіб, а право розглядається як форма громадянського суспільства. Як результат, навіть державні відносини розглядаються аналогічно громадянському суспільству, адже публічні відносини пронизані приватноправовими [12, с. 392–393].

Звісно, названий підхід складно сприймається юристами-практиками, зважаючи на окреме розуміння публічного права. Однак аналіз принципу верховенства права, його сучасне сприйняття має відкрити дослідникам нові вектори для наукового пошуку, використовуючи методологію саме приватного права. Диспозитивність цивільно-правового методу надає можливість учасникам відносин діяти в межах, наданих їм законом. Орієнтиром для досліджень слугує, в першу чергу, система принципів приватного права, які рельєфно розкривають цілі правового регулювання, прагнення до практичного втілення якого призводить до конструювання та впровадження різноманітних правових засобів.

Концепція природного права, що закладена у принципах цивільного права України, в частині позбавлення її природженості до натуралізму, та яка зосереджується на суб'єкті як носії «належного», втілюється в обґрунтуванні права з позиції суб'єктивізму. Результатом цього слугує розуміння та виявлення змісту права, що приховується у свідомості (розумі) суб'єкта [9, с. 53].

Гуманістичні та людиноцентриські концепції, а також так званий антиетатизм, що спрямований на усунення держави зі сфери управління та обмеження впливу держави як політичного центру на соціальні, економічні, культурні, духовні тощо процеси суспільства та вивільнення здорових ініціатив знизу, покладено в основу сучасної ліберальної правової доктрини країн Північної Америки та Західної Європи. Актуальність такої тематики у приватному праві ґрунтується на існуючих природних протиріччях між інтересом держави, яка намагається привласнити собі роль управлінця з кількох конфліктуючих центрів, та автономними суб'єктами громадянського суспільства.

На сучасному етапі розвитку України актуальним напрямом є створення, з одного боку, розвинутого громадянського суспільства європейського типу, з іншого – сильної держави, яка здатна гармонійно поєднати різноманітні інтереси учасників суспільних відносин в тих чи інших формах конкретно-історичної взаємодії, зокрема у вигляді консенсусів чи компромісів.

Усвідомлення предмета приватного права, методології його досліджень та спрямованості результатів призводить до необхідності розуміння дослідником своєї відповідальності як перед науковою спільнотою, так і перед суспільством. Згадані раніше формальні вимоги до дисертаційних досліджень, зокрема мінімальна кількість статей, складність та часом необ'єктивність оцінки результатів досліджень, які взагалі можуть бути позбавлені нового знання, спричинили закріплення у Законі України «Про освіту» поняття академічної доброчесності (ст. 42).

Так, академічна доброчесність щодо наукових досліджень є сукупністю етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів наукових (творчих) досягнень, що передбачає: посилавання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; надання достовірної інформації про методики і результати досліджень, джерела використаної інформації та власну педагогічну (науково-педагогічну, творчу) діяльність; контроль за дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти.

Проте у визначенні відсутня згадка про відповідний науковий результат, тобто нове наукове знання, одержане в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень та зафіксоване на носіях інформації (п. 22 ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»). Таким чином, компілювання наукової інформації без вироблення нового знання не порушує положень про академічну доброчесність, однак такий результат не є науковим.

Внаслідок дослідження науковий результат завжди має бути вираженим, викладеним, сформульованим таким чином, щоб він міг бути сприйнятий, зрозумілий, засвоєний іншими. Таким чином, наукова діяльність неминує включати в себе те, що стосується соціальних взаємодій та взаємовідносин, тим самим сама наукова діяльність стає об'єктом оцінки, причому суб'єктивної, заснованої на довірі між членами наукового товариства. При цьому лише після відповідної оцінки (рецензування зокрема) такий результат може бути долучений до загальної системи наукових знань [10, с. 407–408].

Підбиваючи загальний підсумок щодо юридичного лібертаризму у цивілістичних дослідженнях, звертаємо увагу на таке: 1) такий підхід до праворозуміння є цілком виправданим для цивілістики, адже ґрунтується на власній позиції автора, поєднуючи позитивізм та юснатуралізм; 2) здійснення досліджень через призму світоглядного підходу забезпечує можливість особистого відчуття свободи, оцінки суспільної моралі та ідей фундаментальної рівності осіб у суспільстві; 3) особисте ставлення дослідника щодо правових явищ корегується не лише рівнем його професійної підготовки, а й внаслідок деонтологічних особливостей та рівня правосвідомості; 4) формальність підходів до оцінки результатів наукових досліджень має бути компенсовано світоглядними підходами, що панують у науковому товаристві; 5) окрім належного розуміння сутності приватного права, його предмета та методології досліджень, що обирається дослідником самостійно, слід звертатися не лише до існуючого узагальненого знання та цінностей, а також формувати власні переконання та ідеали, що ґрунтуються на засадах наукової істини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алексеев С. С. *Философия права*. М.: Издательство НОРМА, 1998. 336 с.
2. Бачинин В. А. *Философия права: конспект лекций*. Харьков: Консум, 2002. 368 с.
3. Габаковська Х. В. Дослідницький підхід як елемент методології у сучасній юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук ... 12.00.01. Івано-Франківськ, 2018. 20 с.
4. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // *Україна крізь віки*. Зб. статей. К.: Ярославів Вал, 2000. С. 15–29.
5. Дашковська О. Р. Права людини в контексті лібертарно-юридичної концепції праворозуміння: загальна характеристика // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2016. Вип. 5. Т. 1. С. 17–20.
6. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномена // *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 1 (24). С. 102–113.
7. Керимов Д. А. *Методология права: предмет, функции, проблемы философии права*. 6-е изд. М.: Изд-во СГУ, 2011. 521 с.
8. *Правова доктрина України: у 5-и т. Х.*: Право, 2013. Т. 3: *Доктрина приватного права України* / Н. С. Кузнецова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін.; за заг. ред. Н. С. Кузнецової. 760 с.
9. *Правовая система Украины: история, состояние и перспективы: в 5-и т. Т. 1: Методология и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины* / под общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина. Харьков: Право, 2011. 896 с.
10. *Философия науки*. Под ред. С. А. Лебедева: учебное пособие для вузов. М.: Академический проект, 2005. 736 с.
11. *Філософія: підручник* / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. Х.: Право, 2015. 432 с.
12. Франк С. Л. *Планомерность и спонтанность в общественной жизни (Государство и гражданское общество)* // *Русская философия права. Антология*. Издание второе, дополненное. СПб.: Издательство «Алейя», 1999. С. 382–394.
13. Шишка Р. Б. *Методология досліджень за спеціальністю 12.00.03 // Методология приватного права (теоретичний дискурс та практичне застосування): матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 10 червня 2016 р.)*. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. С. 40–45.

Krupchan O., Kochyn V. Methodological grounds of freedom in civil law researches

The article is devoted to the methodological grounds of freedom in civil law researches. The possibility of using legal libertarianism as an approach to legal thinking, based on the author's own position, combining positivism and jus natural is considered. It has been established that the implementation of researches through the prism of the philosophical approach provides an opportunity for a personal sense of freedom, an assessment of social morality and ideas of fundamental equality of persons in society. In addition to proper understanding of the essence of private law, its subject matter and research methodology, chosen by the researcher, it is independently invited to address not only the existing generalized knowledge and values, but also to form their own convictions and ideals based on the principles of scientific truth.

Keywords: legal libertarianism, methodology of private legal research, freedom of scientific activity, legal thinking, positivism, jus natural.